

ŞUŞANIN ŞƏHƏRSALMA VƏ MEMARLIQ İRSİ: AZƏRBAYCAN MƏDƏNİ KİMLİYİNİN UNİKAL NÜMUNƏSİ

Hümeyir Əhmədov,

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun Elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması şöbəsinin müdiri, pedaqoji elmlər doktoru, professor, Qazaxıstan Pedaqoji Elmlər Akademiyasının xarici üzvü, Rusiya Təhsil Akademiyasının xarici üzvü, Təbiət Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü, RTA-nın Əməkdar elm və təhsil xadimi

e-mail: humeyir@gmail.com, a.humeyir@arti.edu.az

<https://orcid.org/0000-0003-0019-4266>

Pərvin Əlizadə,

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun Elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması şöbəsinin aparıcı mütəxəssisi, Türkiyə Respublikası Van Yüzüncü Yıl Universitetinin qiyabi doktorantı

e-mail: alizadapari.16@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-5896-2177>

<https://doi.org/10.30546/2706-7858.2026.09.3.331>

UOT: 71.719.75:72

Xülasə. Şuşa Azərbaycanın tarixi, mədəni və memarlıq irsində özünəməxsus yer tutur. XVIII əsrdə Pənahəli xan tərəfindən əsas qoyulan şəhər sürətlə inkişaf edərək Qarabağ bölgəsinin əsas siyasi və mədəni mərkəzlərindən birinə çevrildi. Şuşanın şəhər quruluşu müdafiə memarlığı, yaşayış məhəllələri, dini tikililər, ictimai məkanlar və təbii landşaft integrasiyasını özündə birləşdirən Azərbaycan şəhərsalma ənənələrini əks etdirir. Son illərdə Şuşanın bərpası və konservasiyası, xüsusən də şəhərin 2020-ci ildə işğaldan azad edilməsindən sonra Azərbaycanın dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərinə çevrilib. 2026-cı ilin Azərbaycanda “Şəhərsalma və Memarlıq İli” elan edilməsi milli memarlıq irsinin qorunub saxlanılmasına və davamlı bərpa olunan ərazilərin bərpası layihələrinə diqqəti daha da artırıb. Məqalədə Şuşanın şəhərsalma ənənələrinin tarixi təkamülü, şəhərin memarlıq əhəmiyyəti və onun mədəni özünəməxsusluğunun qorunmasına yönəldilmiş müasir bərpa siyasəti araşdırılır. Tədqiqatda, həmçinin tarixi abidələr üzərində aparılan cari konservasiya işləri və Şuşanın Azərbaycanın şəhər mədəniyyətinin beynəlxalq miqyasda tanınmasında rolu qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Şuşa, şəhərsalma, memarlıq, mədəni irs, Azərbaycan, bərpa, tarixi abidələr.

Keywords: Shusha, urban planning, architecture, cultural heritage, Azerbaijan, restoration, historical monuments.

Ключевые слова: Шуша, градостроительство, архитектура, культурное наследие, Азербайджан, реставрация, исторические памятники.

Şəhərsalma və memarlıq milli kimliyin və mədəni davamlılığın vacib komponentlərini təmsil edir. Tarix boyu Azərbaycanın şəhərləri coğ-

rafi şəraiti, sosial təşkilatlanmanı, müdafiə ehtiyaclarını və estetik dəyərləri əks etdirən unikal şəhər ənənələrini inkişaf etdirmişdir. Bu tarixi

şəhərlər arasında Şuşa zəngin memarlıq irsi və strateji şəhərsalma dizaynı sayəsində, xüsusilə əhəmiyyətli bir yer tutur.

1752-ci ildə əsası Pənahəli xan Cavanşir tərəfindən qoyulan Şuşa Qarabağ xanlığının paytaxtı oldu və tədricən Cənubi Qafqazın aparıcı mədəni və intellektual mərkəzlərindən birinə çevrildi. Şəhərin şəhər quruluşu, daş memarlığı, məscidləri, karvansaralar, yaşayış kompleksləri və ictimai meydanları Azərbaycan memarlıq düşüncəsinin qabaqcıl nümunələrini ortaya qoyur. Bu səbəbdən Şuşa tez-tez “Qarabağın incisi” və bölgədəki şəhər mədəniyyətinin nadir şah əsərlərindən biri kimi təsvir olunur. 2020-ci ildə Şuşanın işğaldan azad edilməsi onun tarixi və memarlıq abidələrinin bərpası və qorunmasında yeni bir mərhələ açdı. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən yenidənqurma proqramları, konservasiya layihələri və beynəlxalq mədəni təşəbbüslər şəhərin tarixi görünüşünün canlanmasına mühüm töhfə verməkdədir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2026-cı ilin “Şəhərsalma və Memarlıq İli” elan edilməsi ilə bağlı müvafiq Sərəncamında ölkəmizin əsrlər boyu davam edən şəhərsalma və memarlıq ənənələrinin qorunması, eləcə də müasir şəhər inkişafında innovativ və dayanıqlı yanaşmaların təşviqi vurğulanır. Sərəncamda, xüsusilə İpək Yolu boyunca yerləşən Azərbaycanın tarixi şəhərləri, UNESCO-nun Ümumdünya irsi siyahısına daxil olan abidələri və görkəmli orta əsr memarı Əcəmi Naxçıvanının memarlıq irsi milli-mədəni kimliyin vacib komponentləri kimi qeyd olunur [2]. Həmçinin “Böyük Qayıdış” Proqramı çərçivəsində Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə aparılan yenidənqurma işlərinə xüsusi önəm verilir və burada tarixi abidələrin və şəhər mühitinə bərpası fəal şəkildə davam etdirilir. Proqrama, eləcə də BMT-nin 2026-cı ildə “Hamı üçün mənzil: Təhlükəsiz və davamlı şəhərlər və insan məskunlaşmaları” mövzusunda Bakıda keçirilən Ümumdünya şəhərsalma forumunun XIII sessiyasının (WUF13) təşkili kimi beynəlxalq mədəni və şəhərsalma təşəbbüsləri də daxildir. Bundan əlavə, 2026-cı il üçün mövcud olan “Fəaliyyət Planı”na bərpa işləri ilə bağlı qurulmuş sərgilər, beynəlxalq əməkdaşlıq proqramları, xatirə sikkələri, poçt markaları və “Şuşa

Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu” kimi Azərbaycan mədəniyyət obyektlərinin beynəlxalq irsi siyahılarına daxil edilməsi milli-mədəni irsin təşviqi layihələrini də əhatə edir. Sənəddə azad edilmiş ərazilərin, xüsusən də Şuşanın bərpası, xüsusilə vurğulanır. Burada şəhərin tarixi memarlıq görünüşünün dirçəldilməsi milli kimliyin, mədəni varisliyin və irsin qorunması sahəsində dövlət siyasətinin təzahürü kimi təqdim olunur.

Şuşanın tarixi inkişafı

Şuşa Cənubi Qafqazda siyasi cəhətdən müəkkəb bir relyefdə salınmışdır. Pənahəli xan təbii müdafiə üstünlüklərinə görə dağlıq ərazini seçmişdir. Şəhər dik qayalarla əhatə olunmuş ərazidə inşa edilmişdir və bu da düşmənlərin hücumunu çətinləşdirirdi. Bu coğrafi mövqə şəhərin şəhərsalma strukturuna güclü təsir göstərmişdir. İlk vaxtdan Şuşa möhkəmləndirilmiş bir qala-şəhər kimi dizayn edilmişdir. Müdafiə divarları, darvazaları, qüllələri və strateji cəhətdən təşkil olunmuş küçələr vahid təhlükəsizlik sistemi təşkil etmişdir. Eyni zamanda şəhər ticarət, mədəniyyət və təhsil mərkəzi kimi inkişaf etmişdir. Əhali arasında sənətkarlar, tacirlər, şairlər, musiqiçilər və alimlər var idi və bu da şəhər mədəniyyətinin inkişafına böyük töhfə vermişdir.

Şəhər “məhəllələr” adlanan ənənəvi yaşayış məntəqələrinə bölünmüşdür. Hər məhəllənin öz məscidi, hamamı və sosial infrastrukturuna var idi. Belə bir təşkilat həm sosial həmrəyliyi, həm də praktik şəhərsalma prinsiplərini əks etdirirdi. Burada küçələr dağlıq mənzərəyə təbii şəkildə uyğunlaşırdı, yaşayış evləri isə yerli materiallardan tikilirdi [3].

XIX əsrdə Şuşa Qafqazın əsas mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrildi. Şəhər Azərbaycan ədəbiyyatı, musiqisi və incəsənətinin saymaqda bitməyən görkəmli nümayəndələrinin beşiyidir. Bütün bu amillər Şuşada memarlığın mədəni həyat və intellektual inkişafı ilə sıx bağlılığını əks etdirir.

Şuşanın şəhərsalma mühitindən bəhs edərkən burada XIX əsrdə qəza məktəblərinin təsis olunmasını da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycanda ilk qəza məktəbi 1830-cu il dekabr ayının 30-da, məhz Şuşa şəhərində açılmışdır. Bu hadisə ölkədə təhsil mühitinin və

maarifçiliyin inkişafında Şuşa şəhərinin tarixi əhəmiyyətini bir daha sübut edir [5].

Şuşanın şəhərsalma mədəniyyətinin xüsusiyyətləri

Şuşanın şəhərsalma mədəniyyəti funksional, estetika və ətraf mühitin harmoniyasının sintezini əks etdirir. Şəhəri regiondakı digər tarixi yaşayış məntəqələrindən fərqləndirən bir neçə vacib xüsusiyyəti vardır:

Müdafiə təyinatlı şəhər quruluşu

Şuşanın şəhərsalmasının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun müdafiə strukturudur. Şəhər divarları və darvazaları dağlıq mühitə diqqətlə integrasiya olunmuşdur. Təbii qayalar əlavə müdafiə maneələri kimi xidmət edir və bəzi ərazilərdə süni istehkamlara ehtiyacı azaldırdı. Belə planlaşdırma qabaqcıl hərbi və mühəndislik birliklərini nümayiş etdirirdi.

Məhəllə sistemi

Ənənəvi məhəllə sistemi şəhərin sosial və məkan təşkilatının formalaşmasında mühüm rol oynadı. Hər məhəllə kommunal qurumları olan yarımüstəqil sosial vahid kimi fəaliyyət göstərirdi. Bu sistem effektiv şəhər idarəetməsini təmin edərkən güclü sosial birlik yaradırdı.

Təbiətlə memarlığın harmoniyası

Şuşanın memarlığı təbii mühitlə harmoniyanı əks etdirir. Binalar yerli daş materiallardan istifadə edilməklə tikilir və əraziyə uyğunlaşdırılırdı. Evlərdə dağ mənzərələrinə yönəldilmiş eyvanlar və pəncərələr olurdu. Küçələr sərt həndəsi naxışlar tətbiq etmək əvəzinə, təbii topoqrafiyaya uyğun gəlirdi [4].

Dini və ictimai memarlıq

Məscidlər, karvansaralar, hamamlar və meydanlar şəhərin ictimai həyatının mühüm elementlərini təşkil edirdi. Şuşadakı dini binalar Azərbaycan İslam memarlığının zərifliyini nümayiş etdirir. Bunların içərisində Yuxarı Gövhər ağa məscidi, Aşağı Gövhər ağa məscidi və Saatlı məscidi ən əhəmiyyətli nümunələrdəndir [7].

Şuşadakı şəhər məkanı bədii və intellektual fəaliyyəti dəstəkləyirdi. Ədəbi toplantılar, musiqi ənənələri və ictimai mərasimlər canlı mədəni atmosferin formalaşmasına töhfə verirdi. Şəhər bu gün də beynəlxalq səviyyədə Azərbaycanın muğam sənətinin mərkəzlərindən biri kimi tanınmaqdadır. Zəfərdən sonra hər il Şuşanın tarixi

simvolu olan Cıdır düzündə “Xarı bülbül” Beynəlxalq Musiqi Festivalının keçirilməsi, Molla Pənah Vəqifin məqbərəsi önündə “Vəqif–Poeziya günləri”nin təşkili ənənəsinin bərpası onu göstərir ki, Şuşa sürətlə dirçələrək özünün əvvəlki dolğun mədəni həyatına qovuşmaq yolundadır. Şair Molla Pənah Vəqifin büstünün və Muzey-məqbərə Kompleksinin ilkin görkəminə qaytarılması, dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin heykəlinin bərpa edilməsi, Mehmandarovların mülkünün təmir-bərpası, Bülbül Məmmədovun Ev-muzeyinin açılışı, habelə buradakı tarixi, dini və memarlıq abidələrinin yenidən inşası prosesi ölkəmizin mədəniyyət paytaxtında görülən kompleks işlərin tərkib hissəsidir.

Şuşa Azərbaycan memarlığının şah əsərlərindən biri kimi

Şuşa geniş şəkildə Azərbaycan memarlıq mədəniyyətinin ən gözəl nümunələrindən biri kimi qəbul edilir. Şəhər ənənəvi Şərq memarlıq prinsiplərini yerli Qafqaz tikinti ənənələri ilə birləşdirir.

Şuşadakı yaşayış evləri geniş həyətlər, daş fasadlar, dekorativ eyvanlar və funksional daxili planlaşdırma ilə xarakterizə olunurdu. Varlı ailələr adətən bədii bəzəkli çoxmərtəbəli evlər tikdirirdilər, adi yaşayış binaları isə praktik sadəliyi əks etdirirdi [6].

Dini memarlıq şəhərin kimliyində mərkəzi yer tutur. Şuşadakı məscidlər simmetrik kompozisiya, zərif minarələr və dekorativ kərpic işləri nümayiş etdirir. İctimai hamamlar və karvansaralar da şəhər həyatında ticarətin və sosial ünsiyyətin əhəmiyyətini ortaya qoyur.

Şuşa memarlığının digər vacib xüsusiyyəti təbii sərvətlərdən istifadədir. Tikintidə yerli əhəng daşından geniş istifadə olunurdu ki, bu da şəhər boyunca vizual harmoniya yaradırdı. Bu memarlıq ardıcılığı Şuşanın ümumi estetik imicini gücləndirdi [8]. Şuşa memarlığının mədəni əhəmiyyəti milli sərhədlərdən kənara çıxır. Şəhər İslam dünyasının və Cənubi Qafqaz bölgəsinin daha geniş memarlıq irsinin mühüm bir hissəsini təmsil edir.

Azərbaycanda şəhərsalma və memarlıq ilində Şuşa

2026-cı ilin Azərbaycan “Şəhərsalma və Memarlıq İli” elan edilməsi davamlı şəhərsalma,

tarixi abidələrin qorunması və müasir memarlıq siyasətinin artan əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Bu təşəbbüs azad edilmiş ərazilərdə yenidənqurma layihələrini dəstəkləyərkən memarlıq və şəhər mədəniyyəti ilə bağlı ictimai məlumatlılığı artırmağı da hədəfləyir. Eyni zamanda tarixi abidələrin qorunmasını, zədələnmiş memarlıq irsinin bərpasını və ekoloji cəhətdən dayanıqlı şəhər infrastrukturunun inkişafını təşviq edir. Bu çərçivədə Şuşa simvolik və strateji mövqe tutur. Şəhər tarixi qorunmanın müasir şəhərsalma yanaşmaları ilə integrasiyası üçün bir model rolunu oynayır. Yenidənqurma fəaliyyətləri orijinallığa, mədəni davamlılığa və memarlıq bütövlüyünə üstünlük verən prinsiplərə uyğun olaraq həyata keçirilir.

“Şəhərsalma və Memarlıq İli”, həmçinin Azərbaycanın memarlıq irsinin beynəlxalq səviyyədə tanınmasına töhfə verir. Bu fəaliyyətlər əvvəlki onilliklərdə zədələnmiş infrastrukturun bərpası ilə yanaşı, tarixi abidələrin qorunmasına da yönəldilib.

Əsas prioritetlərdən biri memarlıq abidələrinin qorunmasıdır. Məscidlərdə, tarixi evlərdə, məqbərələrdə və ictimai binalarda bərpa işləri aparılıb [1]. Mütəxəssislər orijinal memarlıq detallarını və ənənəvi tikinti texnikalarını qorumağı hədəfləyirlər. 2026-cı ildə də Şuşadakı çoxsaylı tarixi abidələr üçün bərpa və konservasiya fəaliyyətləri planlaşdırılıb. Bu layihələr tarixi dəqiqliyi təmin etmək üçün elmi tədqiqatları, sənədləşdirməni və diqqətli memarlıq təhlilini əhatə edir. Dini abidələrin bərpası xüsusi simvolik əhəmiyyətə malikdir. Dağıdılmış və baxımsız qalan məscidlər orijinal memarlıq planlarına uyğun olaraq yenidən qurulur. Mədəniyyət müəssisələri, muzeylər və tarixi xatirə yerləri də dirçəldilir. Tarixi şəhərlərin qorunması isə mədəni həssaslığı, elmi bərpa metodlarını və davamlı şəhərsalma prinsiplərini birləşdirən balanslı bir yanaşma tələb edir. Şuşaya gəldikdə bu prioritetlər şəhərin azad edilməsindən sonra Azərbaycanın dövlət mədəniyyət siyasətinin mərkəzi elementlərinə çevrilib.

Şuşanın yenidən qurulması təkcə fiziki bərpa ilə məhdudlaşmır. Bu, həm də tarixi yaddaşın, milli kimliyin və mədəni davamlılığın dirçəlişini təmsil edir. Şəhərdə aparılan bərpa işləri me-

marlıq irsinin sosial birliyə, turizmin inkişafına, mədəni diplomatiyaya və beynəlxalq tanınmaya necə töhfə verə biləcəyini nümayiş etdirir.

Şuşanın şəhərsalma ənənələri Azərbaycanda müasir memarlıq yanaşmalarına ilham verməyə davam edir. Şəhər tarixi orijinallığın qorunmasının vacibliyini, eyni zamanda şəhər məkanlarını müasir sosial və infrastruktur ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağın vacibliyini nümayiş etdirir. Ona görə də Şuşa təkcə keçmişin tarixi abidəsi deyil, həm də gələcək üçün davamlı mədəni inkişafın canlı nümunəsi hesab edilə bilər.

Nəticə. Ümumilikdə belə nəticəyə gəlik ki, Şuşa Azərbaycanın ən dəyərli mədəni və memarlıq mərkəzlərindən biri olaraq qalır. Şəhər irsinin qorunması və təşviqi ölkənin tarixi irsinin qorunması və beynəlxalq birlik daxilində mədəni mövqeyinin möhkəmləndirilməsi üçün vacibdir. Şuşa ilə bağlı gələcək tədqiqatlar müqayisəli şəhərsüaslığa, rəqəmsal qoruma texnologiyalarına, ekoloji planlaşdırma strategiyalarına və münaqişədən sonrakı yenidənqurma proseslərində mədəni irsin roluna yönəli bilər. Bu cür tədqiqatlar həm Azərbaycan şəhərsüaslığına, həm də irsin qorunması ilə bağlı daha geniş beynəlxalq müzakirələrə töhfə verərdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. “Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı – Şuşa şəhəri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2021, Hüquqi Aktların Dövlət Reyestri (e-qanun). e-qanun.az
2. Azərbaycan Respublikasında 2026-cı ilin “Şəhərsalma və Memarlıq İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 2025, Azərbaycan milli kitabxanası. <https://www.millikitabxana.az/news/sehersalma-ve-memarliq-ili>
3. Fətullayev-Fiqarov Ş.S. (Town planning and architecture of Azerbaijan in the XIX-early XX centuries) XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda şəhərsalma və memarlıq. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 472 s. https://books.google.com/books/about/Bak%C4%B1_memarlar%C4%B1_XIX_%C9%99srin_sonu_XX_%C9%99rs.html?id=VCrGxgEACAAJ
4. Əhmədov E. (Shusha – Historical and Cul-

tural Heritage) Şuşa – tarixi-mədəni irsi. Türk mədəniyyəti və irsi fondu. DHA Press Türkiyə, 2025, 215 s.

<https://turkic.world/en/articles/other/423521>

5. Əhmədov H.M. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. 5 cildə, I cild. Bakı, 2001, “ABU” nəşriyyatı, 456 s.

6. Məmmədخانова L. “Şamil Fətullayev-Fiqarov XIX-XX əsrin əvvəlləri memarlıq irsinin tədqiqatçısı kimi” məqaləsi. Memarlıq, şəhərsalma tarixi və bərpası, Bakı, 2023, №23(2), s.41-45.

<https://ecia-academy.org/pdf/2023%20Vol%2023%20N%202.pdf>

7. Sultanova S. Azərbaycanın şəhərsalma və memarlıq mədəniyyətində qadın imzası. “Azərbaycan” qəzeti. 2024, 14 sentyabr.

azerbaijan-news.az

8. Авалов Е.В. Архитектура города Шуши и проблемы сохранения его исторического облика (Şuşa şəhərinin memarlığı və onun tarixi görkəminin qorunması problemləri). Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1977.

<https://www.preslib.az/ru/book/UMKfOrs4DVlza6x> (111 s.)

H.Ahmadov, P.Alizade
Shusha as a unique model of urban planning and architectural heritage in Azerbaijan

Abstract

Shusha occupies a unique place in the historical, cultural, and architectural heritage of Azerbaijan. Founded in the eighteenth century by Panah Ali Khan, the city rapidly became one of the main political and cultural centers of the Karabakh region. The urban structure of Shusha reflects the traditions of Azerbaijani urban planning, combining defensive architecture, residential quarters, religious buildings, public spaces, and natural landscape integration. In recent years, the restoration and conservation of Shusha have become priorities within Azerbaijan's state policy, especially after the liberation of the city in 2020. The declaration of 2026 as the “Year of Urban Planning and Architecture” in Azerbaijan has further increased attention toward the preservation of national architectural heritage and sustainable reconstruction projects in liberated

territories. This article examines the historical evolution of Shusha's urban planning traditions, the architectural significance of the city, and contemporary restoration policies aimed at preserving its cultural identity. The study also evaluates current conservation works on historical monuments and the role of Shusha in promoting Azerbaijani urban culture internationally.

Х.Ахмедов, П.Ализаде
Градостроительное и архитектурное наследие Шуши: уникальный пример культурной самобытности Азербайджана

Аннотация

Шуша занимает особое место в историко-культурном и архитектурном наследии Азербайджана. Основанный в XVIII веке Панах-Алиханом, город стремительно развивался, став одним из важнейших политических и культурных центров Карабахского региона. Градостроительная структура Шуши отражает азербайджанские традиции градостроительства, гармонично сочетая оборонительные сооружения, жилые кварталы, культовые здания, общественные пространства и природный ландшафт. В последние годы – особенно после освобождения города от оккупации в 2020 году – вопросы восстановления и сохранения Шуши стали приоритетными направлениями государственной политики Азербайджана. Объявление 2026 года в Азербайджане «Годом градостроительства и архитектуры» еще больше усилило внимание к сохранению национального архитектурного наследия и к проектам устойчивого восстановления освобожденных территорий. В данной статье рассматриваются историческая эволюция градостроительных традиций Шуши, архитектурная значимость города, а также современная политика восстановления, направленная на сохранение его уникальной культурной самобытности. Исследование также оценивает ход работ по сохранению исторических памятников и роль Шуши в популяризации азербайджанской градостроительной культуры на международном уровне.